

Journalisten aan de frontlinies

Nederlandse oorlogsverslaggeving tijdens de Tweede Wereldoorlog

Anya Luscombe

Abstract

Journalists on the frontlines. Dutch war reporting during the Second World War

News from the battlefields reached the Dutch public in the Second World War from various sources: official statements by the military, rumours, and dispatches by correspondents. While sometimes based on eyewitness accounts, difficulty getting close to the frontline as well as censorship meant these reports were often unreliable. Journalists reporting on the German side were conscripted into the PK (Propaganda Kompagnie) and had to fight alongside other troops. Authorities on both sides were keen to ensure that war reporting did not undermine the morale of 'their boys' or of those back home, so successes were exaggerated and setbacks downplayed. Both sides wanted 'issue ownership' of 'brave' Dutch soldiers. This research investigates instances when nazified and anti-nazi publications reacted to each other's reporting, in particular in September 1944 when allied forces moved ever closer to liberating the Netherlands but then got stuck at Arnhem, with the frontline running down the middle of the country.

Keywords: propaganda, journalism, war correspondents, frontline, news

Vrije, onafhankelijke journalistiek is onontbeerlijk als mensen zich een mening willen kunnen vormen over gebeurtenissen. Arnold Karskens, een voormalig oorlogscorrespondent, betoogt dat oorlogsverslaggeving 'de belangrijkste tak van de journalistiek' is. Op zijn uitspraak valt veel af te dingen, want verslag doen van andere zaken die mensen raken kan net zo of nog belangrijker zijn.¹ Maar dat oorlog een belangrijk nieuwsonderwerp is, vooral als de strijd dichtbij of binnen de eigen landgrenzen plaatsvindt, staat buiten kijf, alsook dat het verslaan van

oorlogen complex is. Nieuws over exacte vorderingen en tegenslagen aan het front en aantallen slachtoffers is lastig te verkrijgen en te verifiëren. De krijgsmachten aan beide kanten willen of kunnen bepaalde inlichtingen niet aan de media verstrekken om de vijand niet van cruciale strategische informatie te voorzien; overheden willen het moreel van de eigen bevolking en soldaten niet ondermijnen; en voor journalisten is het simpelweg vaak te gevaarlijk om zich te begeven in de buurt van het oorlogsgeweld.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog kregen publicaties die nieuws van de fronten bevatten, informatie daarover vanuit het militaire gezag, van persagentschappen en van eigen

¹ Arnold Karskens, *Pleisters op de Ogen* (Amsterdam 2013) 19.

correspondenten. Sommigen stonden zelf aan het front, andere tikten of spraken hun berichten in van verder weg. Ook werden er, voornamelijk in het geval van de illegale pers en radio, regelmatig berichten uit andere publicaties aangehaald in plaats van eigen verslaggeving. Daarnaast schreven (hoofd) redacteuren van kranten en de radiosprekers vaak commentaren over het front.

Als onderdeel van het project 'Media-Oorlog' had dit onderzoek als doel na te gaan hoe de kranten en radio, gericht op Nederlandse lezers en luisteraars, aan zowel antinazistische als genazificeerde kant verslag deden vanaf en over de frontlines en hoe ze mogelijkwijze op elkaar reageerden. De internationale literatuur richt zich voornamelijk op de Britse en Amerikaanse pers; er is weinig academische aandacht voor Nederlandse oorlogsverslaggeving. Er zijn een aantal boeken geschreven door Nederlandse (voormalige) oorlogscorrespondenten, maar met uitzondering van het boek *Kriegsberichter. Nederlandse SS-oorlogsverslaggevers 1941-1945* van Gerard Groeneveld, ontbreekt het in de historiografie aan onderzoek naar Nederlandse verslaggevers tijdens de Tweede Wereldoorlog.² Ook zijn er geen uitgebreide analyses van de verslaggeving in de Nederlandstalige media over de strijd op Nederlands grondgebied vanaf september 1944.

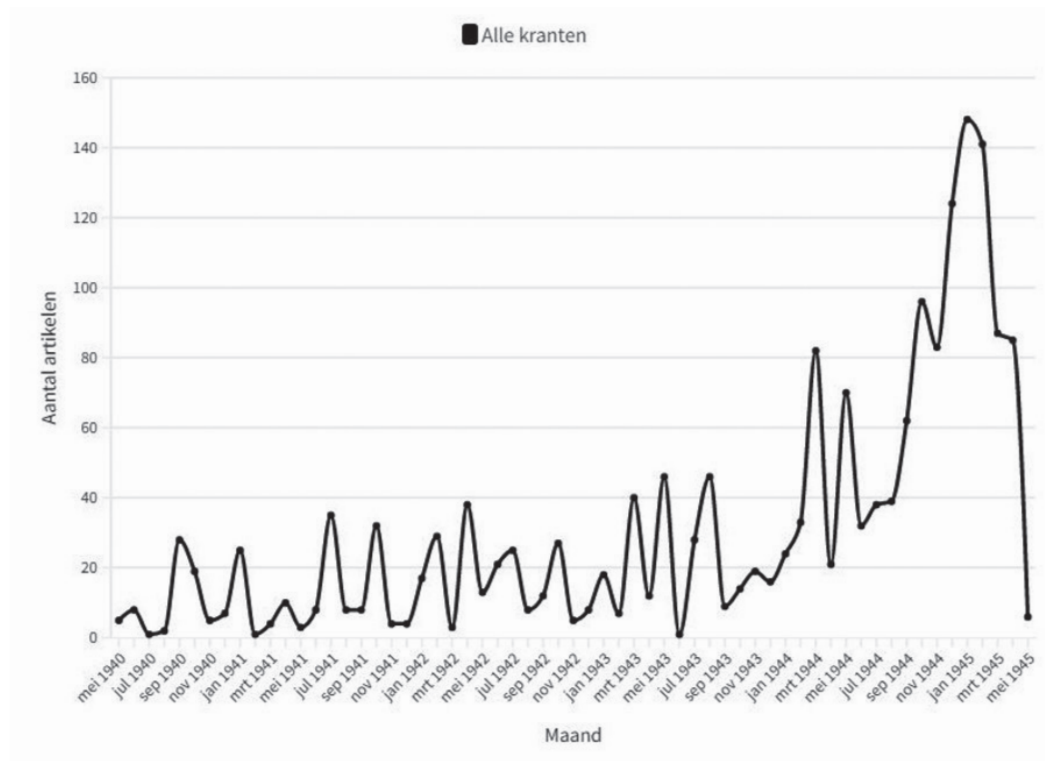
² Gerard Groeneveld, *Kriegsberichter. Nederlandse SS-oorlogsverslaggevers 1941-1945* (Nijmegen 2004). Kester en van der Hoeven deden in 2020 een poging het hiaat in de academische aandacht voor Nederlandse oorlogsverslaggevers te vullen door interviews te doen met twaalf huidige Nederlandse oorlogsjournalisten over hun motivatie. Ze concludeerden dat in tegenstelling tot hun Angelsaksische collega's de Nederlanders het werk deden vanwege het 'avontuur' en minder vanuit 'morele' overwegingen: Regina van der Hoeven en Bernadette Kester, 'Demythologizing war journalism: Motivation and role perception of Dutch war journalists', *Media, War & Conflict* (2020) 1–17.

Een algemene verkenning van het trefwoord 'frontlinie' in het krantenmateriaal in de CLARIAH *Media Suite* laat zien dat er een significante stijging is van die term vanaf september 1944 (zie figuur 1). Met name in de antinazistische pers kwam het woord veel vaker voor na september 1944: 658 van de in totaal 704 hits voor 'frontlinie' in de antinazistische pers dateren van na die tijd. Dat is grotendeels te verklaren vanwege de groei van illegale publicaties en omdat een frontlinie zich toen in Nederland zelf bevond.

In de *Media Suite* werd verder gezocht op kernwoorden die uit een literatuurstudie voortkwamen, waaronder namen van Nederlandse oorlogsverslaggevers. Om inzicht te verkrijgen in de manier waarop frontlinieverlaggeving werd ingezet als een vorm van oorlogspropaganda in het najaar van 1944 en om na te gaan of er interactie voorkwam tussen de genazificeerde en de antinazistische media werden twee gebeurtenissen gekozen als casestudy's: Dolle Dinsdag, toen velen dachten dat het front zich al in Nederland bevond, en de Slag om Arnhem twee weken later, waarna het front een scheidslijn tussen Noord- en Zuid-Nederland vormde. Alvorens de analyse van deze casestudy's te presenteren, wordt eerst de bestaande literatuur over Duitse en geallieerde oorlogsverslaggeving besproken. Het uitgangspunt is de vraag in hoeverre journalisten tijdens de Tweede Wereldoorlog onafhankelijk en onpartijdig konden zijn.

Journalisten als propagandisten

Pijlers van de professionele, vrije journalistiek zijn onafhankelijkheid, onpartijdigheid, en analyses gebaseerd op professionele kennis in plaats van ondoordachte, bevooroordeelde, persoonlijke meningen. Maar juist in tijden van oorlog staan onafhankelijkheid

Figuur 1: Frontlinies.

CLARIAH Media Suite

en onpartijdigheid onder druk en is dat laatste wellicht niet eens wenselijk: in democratische bestellen kan onpartijdigheid niet waardenvrij zijn, maar moeten journalisten het publiek erop wijzen als partijen ondemocratisch te werk gaan.³ In de laatste twintig jaar is er veel gediscussieerd over de voor- en nadelen van het zogenaamde ‘*embedden*’ van journalisten, een vorm van verregaande samenwerking tussen de pers en de militaire autoriteiten, waarbij journalisten militaire training krijgen en wonen en werken bij een eenheid opdat ze makkelijker verslag kunnen doen, terwijl

het leger, onder andere door de toepassing van preventieve inzage van artikelen, meer controle heeft over de boodschap.⁴ Het woord *embedded* werd door Defensie voor het eerst gebruikt tijdens de Nederlandse missie in de Afghaanse provincie Uruzgan in 2006, in navolging van de introductie van de praktijk door het Amerikaanse leger in de Irakoerlog van 2003. Terwijl *embedding* veel realistische en gedetailleerde beschrijvingen van de Uruzgan-missie opleverde, stellen critici dat het leidde tot een te grote identificatie van de verslaggevers met de

3 Zie bijvoorbeeld de redactionele richtlijnen van de Britse publieke omroep, de BBC. <https://www.bbc.co.uk/editorialguidelines/guidance/impartiality> Geraadpleegd op 6 september 2022.

4 Anthony Feinstein en Dawn Nicolson, ‘Embedded journalists in the Iraq war: Are they at greater psychological risk?’, *Journal of Traumatic Stress* 18.2 (2005) 129-132.

militairen en tot gekleurde verslaggeving.⁵ Oorlogscorrespondenten kunnen er ook voor kiezen om zelfstandig verslag te doen vanuit conflictgebieden. De verslaggeving van een zogenaamde ‘onafhankelijke correspondent’ kan echter ook gekleurd zijn, want vanwege het gevaar voor eigen leven en de mindere samenwerking met de militaire instanties is het vaak onmogelijk de strijd van dichtbij te zien.

Al is de term *embedded* pas begin deze eeuw gangbaar geworden, oorlogscorrespondenten zijn al eeuwen (deels) afhankelijk van hun relatie met officiële instanties, bijvoorbeeld door de noodzaak ‘geaccrediteerd’ te worden om in de buurt van het front te komen, met soldaten te praten en van communicatieverbindingen gebruik te maken; zo ook tijdens de Tweede Wereldoorlog. In zijn boek *Pijlen van de Leeuw, een ‘oorlogsreportage’* uit 1945 beklagde Robert Kiek, verslaggever voor het Londense ANEP/Aneta en Radio Oranje, zich over de beslissing van SHAEF (*Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force*; het hoofdkwartier van de Opperbevelhebber van de geallieerden in noordwest Europa) om de correspondenten van de ‘kleine geallieerden’ alleen ‘toe te voegen’ in plaats van te ‘accrediteren’:

Dit gegoochel met woorden [...] betekende in ronde termen, dat wij, in tegenstelling tot alle Britse en Amerikaanse correspondenten, geen recht hadden op een plaats in een perskamp, geen recht op een

officieel voedselrantsoen, geen recht op transporten, geen recht op radio- en telegrafie faciliteiten, ondanks dat correspondenten als mijn Belgische collega De Lissagorski en ik, die zoowel voor een persagentschap als voor de radio werkten, ieder een afzetgebied van gemiddeld tien miljoen dagbladlezers of radioluisteraars hadden.⁶

Zelfs als correspondenten toegang tot militaire faciliteiten kregen, dan was er nog altijd de censuur. Philip Knightley beschrijft hoe met name in Engeland de censuur, vooral aan het begin van de Tweede Wereldoorlog, erg streng was. De weinige correspondenten die getolereerd werden, moesten door officieren begeleid worden en mochten alleen schrijven over onderwerpen die het moraal van het thuisfront niet zouden ondermijnen.⁷ Zo werd bijvoorbeeld in verhalen over de *Blitz* (bombardementen op Londen 1940-1941) stevast geschreven over de moed van de bewoners en niet over hun wanhoop.⁸ Naarmate de oorlog vorderde, en met name nadat Eisenhower, die sterk geloofde in het belang van een goede werkrelatie met journalisten, werd aangesteld als opperbevelhebber van de geallieerde troepen, zagen ook de Britse militaire autoriteiten in dat geheimhouding niet altijd wenselijk was. Kevin Williams concludeert dat na die tijd de verslagen van geallieerde correspondenten over gevechten realistischer werden, omdat ze dicht bij de actie mochten komen, en dat er ook meer verhalen kwamen over ‘gewone’ soldaten.⁹

5 A.J. Kaijser, “Embedded journalism”. Een evaluatie van het Nederlandse mediabeleid in Uruzgan, scriptie, Faculteit der Militaire Wetenschappen te Breda (maart 2011); Julien Lauret, “Embedded journalism”. Oorlogsjournalistiek onder censuur, recensie van Joeri Boom, *Als een nacht met duizend sterren. Oorlogsjournalistiek in Uruzgan, Internationale Spectator* 64.12 (December 2010), aldaar 671.

6 Robert Kiek, *Pijlen van den Leeuw. Een oorlogsreportage* (Amsterdam 1945) 73.

7 Knightley, *The First Casualty. The War Correspondent as Hero and Myth Maker from the Crimea to Iraq* (Baltimore 2004) 238.

8 Knightley, *The First Casualty*, 262.

9 Kevin Williams, *A new history of war reporting* (London 2020) 118-120.

Tijdens de oorlog was er weinig tijd voor zelfreflectie door journalisten op hun waarheidsbevindingen. Robert Kiek gaf in 1945 toe: '[z]eker, wij hebben ook wel eens gezondigd en ons, zij het ook veelal in commissie, schuldig gemaakt aan een zekere mate van propagandistische overdrijving'. Maar Kiek roemde ook 'onze degelijke en vooral feitelijke berichtgeving'.¹⁰ H.J. (Henk) van den Broek, oprichter van Radio Brandaris, hoofdredacteur van Radio Oranje en later Radio Herrijzend Nederland, verkondigde in zijn boek *Hier Radio Oranje* uit 1947 openlijk dat alle zenders die onder de auspiciën van de Nederlandse regering werkten propaganda bedreven, al maakte hij wel een duidelijk onderscheid tussen de 'witte' ('openhartige') soort van zijn zenders en de 'zwarte', 'listige' propaganda die vooral verwarring wilde zaaien.¹¹ Volgens hem was het juist een belangrijke taak van Radio Oranje om strijdbaar te zijn om Nederlanders in bezet gebied aan te moedigen.¹²

Het was pas vele jaren na de oorlog dat journalisten kritischer zouden terugkijken op hun handelen. Zo schreef Reginald Thomson, oorlogscorrespondent voor de *Sunday Times*, in 1969 dat het voor geen enkele journalist in de oorlog mogelijk was geweest om een gebalanceerd verslag

te schrijven van de gebeurtenissen die ze waarnamen en dat het daardoor onmogelijk was voor de lezer de oorlogsvorderingen te begrijpen.¹³ Knightley stelt dat de oorlogscorrespondenten hun plicht om objectief verslag te doen verzaakten: ze gingen mee met de officiële versies van het oorlogsverloop, omdat ze ervan overtuigd waren dat het in het nationaal belang was en omdat ze simpelweg gewend geraakt waren aan censuur.¹⁴ Williams daarentegen vindt dat journalisten die zich persoonlijk betrokken voelden bij de oorlog – en daardoor minder objectief waren – niet te veel bekritiseerd moeten worden. We moeten niet vergeten, zegt hij, dat verslag doen tijdens een oorlog totaal anders is dan tijdens een periode van vrede en dat oorlogsjournalistiek innig verweven is met oorlogspropaganda.¹⁵

Tijdens de Tweede Wereldoorlog wonden de Duitsers er geen doekjes om dat hun oorlogsverslaggevers propagandisten waren: journalisten, film- en radiomakers, schrijvers en fotografen werden geworven om plaats te nemen in de Propaganda Kompagnie (PK), als onderdeel van reguliere verbindingstroepen van de Waffen-SS. De PK komt maar summier aan bod in zowel de internationale als de Nederlandse wetenschappelijke literatuur. De uitgebreide analyse van het werk van de PK door Gerard Groeneveld, met name over de Nederlanders die zich erbij aansloten, vormt daarin de uitzondering. De *Kriegsberichter* van de PK hadden een rol die vele malen verder ging dan wat nu als *embedded* zou worden bestempeld: als getrainde soldaten vochten ze mee en verzamelden ze materiaal, waar zowel de top van de Wehrmacht als Goebbels' propagandaministerie toezicht op

10 Sjoerd de Vrij, *Op de golflengte van Radio Herrijzend. Artikelen en reportages* (Zaltbommel 1990) 56; Kiek, *Pijlen van den Leeuw*, 6-7.

11 H.J. van den Broek, *Hier, Radio-Oranje. Vijf jaar radio in oorlogstijd* (Amsterdam 1947). Van den Broek was correspondent in Parijs voor *De Telegraaf* toen de oorlog uitbrak. Hij richtte daar Radio Vrij Nederland op maar moest uitwijken naar Londen, waar hij zijn bijnaam 'De Rotterdammer' kreeg. Na de oorlog werd hij directeur van de Stichting Radio Nederland Wereldomroep. Zie: H.W.A. Joosten, 'Broek, Hendrik Johannes van den (1901-1959)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/broekhj>. Geraadpleegd op 6 september 2022.

12 Joosten, 'Broek, Hendrik Johannes van den (1901-1959)'.

13 Geciteerd in Knightley, *The First Casualty*, 346.

14 Knightley, *The First Casualty*, 300.

15 Williams, *A new history of war reporting*, 9.

hielden.¹⁶ Volgens Max Blokzijl was de taak van een PK'er vele malen zwaarder dan die van een gewone soldaat:

De Duitse oorlogscorrespondent van heden neemt, eenmaal bij eenig onderdeel der weermacht ingedeeld, deel aan den strijd. In het vliegtuig bedient hij niet alleen schrijfmachine of filmtoestel, maar wel degelijk ook den mitrailleur. Wordt hij ingeschoven in de mitrailleurlijnes der infanterie, dan is voor hem het fototoestel even belangrijk als het geweer of de handgranaat.¹⁷

Blokzijl vond het dus niet meer dan normaal dat journalisten die in vorige oorlogen alleen verslag deden vanaf het front nu ook meevochten aan dat front. Materiaal verzameld door de PK was niet alleen populair in Duitsland. Ook Noord-Amerika bleek een goede afzetmarkt, want daar kwamen vanuit de geallieerde kant vooral in de eerste jaren van de oorlog weinig berichten over het verloop van de oorlog.¹⁸ Harriet Scharnberg heeft persagentschap Associated Press (AP) bekritiseerd voor het verspreiden van foto's gemaakt door de nazi's en poneert dat die beelden een propagandistisch effect op Amerikaanse krantenlezers kunnen hebben gehad.¹⁹ AP weerlegt haar kritiek door, na eigen onderzoek, te stellen dat die foto's het Amerikaanse publiek een omvangrijker beeld van de oorlog gaven dan anders mogelijk was geweest en dat dankzij de 'agressieve verslaggeving' van AP de gevaren van de nazi-ambities en de wrede behandeling

van hun tegenstanders aan de wijde wereld werden onthuld.²⁰

Knightley en Somerville zien de taak van de PK in het begin van de oorlog als tweeledig: de PK trachtte de illusie te creëren dat de Westwall, oftewel de Siegfriedlinie, onneembaar was en probeerde de Britse bevolking wijs te maken dat de Duitsers geen agressieve bedoelingen hadden.²¹ Bij de aanval op Rusland in de zomer van 1941 was het belangrijkste doel van de Duitse propaganda de achterban te doen geloven dat de aanval een onvermijdelijke 'preventieve' operatie was om het communisme en het 'internationale jodendom' te stoppen: 'Was in het westen nog enig compromis mogelijk, in het oosten ging het om de totale overwinning', aldus Groeneveld.²² Naarmate de geallieerden meer successen boekten, entte de PK-propaganda zich steeds meer op het tegen elkaar opzetten van de Britten en Amerikanen. Daarnaast zette de PK in op 'gruwelpropaganda', waarmee ze trachtten inwoners van bezette gebieden te overtuigen dat een 'bevrijding' door de geallieerden in werkelijkheid geen bevrijding zou zijn, maar een verwoesting van hun leefgebied, inwoners en cultuur.²³

Veel van de berichten van en over de fronten, zo niet alle, kunnen worden gezien als propagandistisch van aard aan zowel de geallieerde als de Duitse zijde. Er was met andere woorden weinig sprake van onpartijdige journalistiek. Dit gold ook voor de verslaggeving in de Nederlandse media.

16 Groeneveld, *Kriegsberichter*.

17 'Mannen van de "PK"', *De Standaard* (27 maart 1941).

18 Knightley, *The First Casualty*, 247.

19 Harriet Scharnberg, 'Das A und P der Propaganda. Associated Press und die nationalsozialistische Bildpublizistik', *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History* 13 (2016) 11-37.

20 AP, *Covering Tyranny. The AP and Nazi Germany: 1933-1945* (2017). <https://www.ap.org/about/history/ap-in-germany-1933-1945/ap-in-germany-report.pdf>

21 Knightley, *The First Casualty*, 245; Keith Somerville, *Radio Propaganda and the Broadcasting of Hatred, Historical Development and Definitions* (London 2012) 135.

22 Groeneveld, *Kriegsberichter*, 47, 51.

23 *Ibidem*, 60, 266.

Nederlandse oorlogsverslaggeving

Nederlandse journalisten en correspondenten waren verbonden met zowel de genazificeerde als de antinazistische zijde. In de begindagen van de oorlog in Nederland in mei 1940 was er beperkt nieuws van het front in eigen land. Oorlogsverslaggevers waren er niet: de berichten over de frontliniengevechten in Nederland op de voorpagina's kwamen deze dagen van de legerleiding. Wel publiceerden kranten zoals *De Telegraaf* informatie van de persbureaus Reuters en Belga over gevechten in België en de bombardementen op Brussel en Antwerpen. Al waren de kranten in eerste instantie overwegend optimistisch dat de Duitsers teruggedreven konden worden uit Nederland, na de capitulatie op 17 mei toonden ze zich al gauw loyaal aan de nieuwe heersers en werd het Duitse persbureau DNB (*Deutsches Nachrichtenbüro*) regelmatig aangehaald als bron voor nieuws van 'de fronten'.

Een terugkerend thema in de berichtgeving over de gevechten in Nederland was de dapperheid van de Nederlandse soldaten, alsmede de bewondering voor het Duitse leger dat beter was gebleken. Zoals Hendrik van Heerde, die tijdens de mobilisatie werd ingedeeld als sergeant bij het tweede bataljon van het 19e Regiment Infanterie en die in het dagelijks leven hoofdredacteur van het *Kamper Nieuwsblad* was, in zijn dagboek *Tussen vuur en IJzel* het verwoordde: 'Eerlijk hebben wij gevochten, eerlijk hebben onze tegenstanders gevochten en tenslotte hebben wij de strijd tegen een sterker leger moeten opgeven.'²⁴ De aantekeningen van journalist Van Heerde over de gevechten kunnen beschouwd worden als oorlogsverslaggeving, al

²⁴ *Tussen Vuur en IJzel* werd in 2021 opnieuw uitgebracht onder de titel *De Slag om de Grebbeberg, Het verslag van een ooggetuige*: Hendrik van Heerde. *De slag om de Grebbeberg. Verslag van een ooggetuige* (Meppel 2021) 210.

werden ze pas een aantal maanden na de slag om de Grebbeberg gepubliceerd. Ze zijn erg persoonlijk, maar wel spannend, met korte zinnen en zonder opsmuk, en geven bondig de precare en chaotische situatie weer:

Het hagelt nu kogels. Ik hoor ze door het opgaande hout vliegen en ze tikken op het blad als regendruppels [...] Allerlei geluiden dringen tot ons door. Soms wordt er geschreeuwd, er wordt gevloekt, er wordt gebeden [...] Is het nu verbeelding of krijgen we van twee kanten vuur? Het is inderdaad het laatste. Ook van de overzijde komen mitrailleurkogels en we weten dat dit eigen vuur is. Dat is wel heel erg.²⁵

Een soortgelijk ooggetuigenverslag was het boek *Z66* van Henri van Hoof, voormalig journalist voor *The Washington Post*, de *Haagsche Post* en de *Nieuwe Tilburgsche Courant*, dat erg populair bleek bij de verschijning in augustus 1940. 'De kameraadschap, de toewijding, maar ook de simpele wil om voor het vaderland het allerhoogste te offeren, waartoe de Nederlandse jongens bereid gebleken zijn, komen in dit onopgesmukte verhaal op treffende wijze tot uiting', schreef bijvoorbeeld het *Algemeen Handelsblad*.²⁶ Het verschil met Van Heerde, die terugkeerde naar zijn baan bij het *Kamper Nieuwsblad*, is dat Van Hoof in november 1940 lid werd van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB), voor de nationale omroep werkte als voorlezer en dramaturg, in 1944 een opleiding tot *Kriegsberichter* bij de SS volgde en in Normandië verslag deed vanaf het invasiefront.²⁷

²⁵ Van Heerde, *De slag om de Grebbeberg*, 58.

²⁶ 'Nieuwe Uitgaven', *Algemeen Handelsblad* (28 augustus 1940); Henri Van Hoof, *Z66 – Een verhaal uit een commandopost ergens in de Grebbelinie* (13e druk; Amsterdam 1940).

²⁷ Zie o.a. Groeneveld, *Kriegsberichter*, 344-356.

De Duitsers schenen volgens de genazificeerde Nederlandse pers ook erg onder de indruk van de Nederlandse soldaten die tegen hen hadden gevochten in mei 1940. Het *Algemeen Handelsblad* van 16 mei berichtte dat het optreden van Nederlandse soldaten zelfs volgens Hitler als 'taai' was bestempeld.²⁸ Het *Dagblad van Noord-Brabant* prees de moed van de Nederlanders die geprobeerd hadden de Duitse troepen tegen te houden, maar stelde ook dat de 'opmarsch van het Duitse leger' een 'geweldige prestatie [was], die de gehele wereld heeft verbluft.' Ook vermeldde de krant de reactie van de Duitse radio op een Londense radiotoespraak van minister Van Kleffens waarin hij had gesproken over de 'aanmerkelijke verliezen' aan Nederlandse zijde. De Duitse radio concludeerde daaruit dat de 'verovering van Nederland [...] een Duitsch wapenfeit van groote beteekenis' was.²⁹

De term 'Grebbe' zou nog vele malen terugkeren in de berichtgeving in de komende vijf jaar. 'Grebbe' geeft in CLARIAH *Media Suite* 2178 hits in alle kranten, waarvan 176 in mei 1940. 'Grebbe' resulteert in 1939 items, waarvan 1219 in de genazificeerde selectie en 720 in de antinazistische pers; een grote piek in april 1945 betreft artikelen over de gevechten aan de Grebbelinie waarin de Canadese bevrijdingstroepen verwickeld zijn (zie figuur 2).

Het gebruik van de term 'Grebbe' wijst op een strijd om *issue ownership*: beide kanten gebruikten de term om te appelleren aan de eer van moedige Nederlandse soldaten. Zo plaatste de genazificeerde *De Waag* op 6 juni 1940 bijvoorbeeld een foto van een krans van Hitler op het graf van een

Nederlander aan de Grebbe.³⁰ Het 'claimen' van de gevallen op de Grebbeberg door de genazificeerde kant kon op verontwaardiging rekenen in de illegale pers. In april 1941 was *Vrij Nederland* verbolgen over een 'verachtelijk' NSB-plan om op een herdenkingsdag bijeen te komen op de Grebbeberg voor een 'partydag'.³¹ De *Nieuwsbrief van Pieter 't Hoen* gaf de genazificeerde zijde ervan langs dat ze Nederlandse gesneuvelden oonteerden:

De smakeloosheid van de Duitse propaganda kent geen grenzen. De nazi demagogen hebben nu het ploertige denkbeeld uitgedroefd, om op den Grebbeberg een gemeenschappelijk Nederlandsch-Duitsch Mausoleum te bouwen [...] Laat onze dooden met rust en bespaar ons Uw Duitse mausoleum, gij leugenachtige demagogen.³²

De bewondering in de genazificeerde pers voor degenen die moedig vochten aan Nederlandse zijde tegen de Duitsers in mei 1940 werd later handig ingezet om een beroep te doen op Nederlanders om samen met de Duitsers te vechten 'tegen de bolsjewieken'. In zijn bericht vanaf het Oostfront refereerde de Nederlandse *PK-Kriegsberichter* Gerrit van Rietschote in de *Residentiebode* niet alleen aan zeventiende-eeuwse Nederlandse oorlogshelden als Tromp en De Ruyter (een frame dat meermaals terugkwam in genazificeerde artikelen), maar ook aan de Grebbelinie als bewijs dat 'Neerlandsch bloed' door de aderen van de jeugd vloeyde, zoals

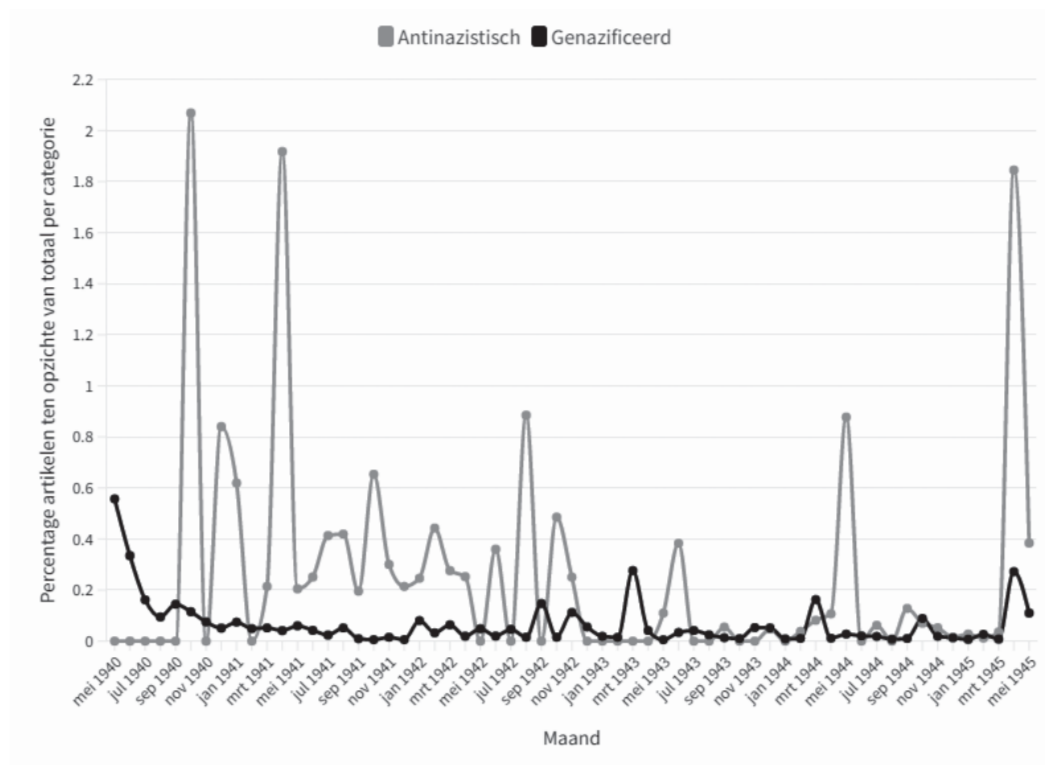
30 *De Waag* (6 juni 1940).

31 'Bulletin No. 17', *Vrij Nederland. Uitgave in het Moederland* (9 april 1941).

32 'Lijkenschennis', *Nieuwsbrief van Pieter 't Hoen* (9 april 1941).

28 'Hitler looft Duitse troepen in Nederland', *Algemeen Handelsblad* (16 mei 1940).

29 'De opmarsch van het Duitse leger', *Dagblad van Noord-Brabant* (17 mei 1940).

Figuur 2: 'Grebbeberg' (en varianten).

CLARIAH Media Suite

degenen die nu dapper aan het Oostfront vechten ook weer lieten zien.³³

De eerste Nederlandse PK'ers vertrokken uit Nederland op 16 augustus 1941: 'een bont gezelschap uit alle lagen en hoeken van de

33 'Dapperheid voor den vijand', *Residentiebode* (29 mei 1942). Voor sprekende voorbeelden van het gebruik van Tromp/de Ruyter zie korte fotoartikelen/advertenties in juli 1944 in meerdere genazificeerde bladen met de kop 'De Geschiedenis herhaalt zich' en de zin 'Evertsen, Tromp, de Ruyter...zij gingen ons voor. Zij stierven als helden...wij strijden door!' (zie o.a. *Meededelingenblad van de Nieuwe Apeldoornsche Courant* (25 juli 1944) en *Dagblad voor Noord-Holland* (27 juli 1944) en in augustus 1944 'Goed voorgaan doet goed volgen!' in o.a. *Het Volk* (25 augustus 1944). Ook Van Hoof in het eerdergenoemde boek *Z66* uit 1940 haalde de zeehelden aan: 'De geest, die over ons heerschte was die van Michiel de Ruyter, van Tromp, van Van Speyk...echt goede vaderlandsche geest, zonder ophef!' – Van Hoof, *Z66*, 91.

samenleving [wiens motivatie voortkwam] uit een mengeling van nationalistische gevoelens en de overtuiging van een communistische dreiging.³⁴ In het najaar van 1941 verscheen in verschillende genazificeerde kranten een advertentie voor het vrijwilligerslegioen Nederland. De advertentie prees het belang van de SS-PK Nederland dat zou 'berichten over trostsche daden, verricht door waarachtige Nederlanders,

34 Groeneveld, *Kriegsberichter*, 108. De Nederlandse PK'ers waren eerst onderdeel van het Vrijwilligerslegioen, later onderdeel van de Waffen-SS. Meer dan twintigduizend Nederlandse mannen werden lid van de Waffen-SS, waarmee Nederland verhoudingsgewijs de meeste vrijwilligers van alle nazi-bezette landen leverden, zie: Perry Pierik. *Van Leningrad tot Berlijn. Nederlandse vrijwilligers in dienst van de Duitse Waffen-SS 1941-1945* (2e, herziene druk; Soesterberg 2006) 65-68.

De genazificeerde *De Courant: Het nieuws van den Dag*, 14 maart 1942.

Delpher

waaraan straks ons volk oneindig veel te danken zal hebben.³⁵ De Nederlandse PK'ers Wim Vergragt en Cees van der Heyden leken overtuigd van hun belangrijke rol en zagen zichzelf en hun *Kriegsberichter*-kameraden als een schakel tussen het front en degenen die thuisbleven in Nederland.³⁶ Bij het Nederlandse Vrijwilligerslegioen, dat voor het eerst in actie kwam bij Leningrad in 1942, zaten ongeveer 50 Nederlandse PK-journalisten, verslaggevers, cameramannen en fotografen.³⁷

35 'S.S.-P.K. Nederland', *Dagblad Nieuwe Hoornsche Courant* (19 september 1941).

36 Groeneveld, *Kriegsberichter*, 386 noot 16.

37 Sytze Van der Zee, *Voor Führer, volk en vaderland. De SS in Nederland* (Alphen a/d Rijn 1979) 147; Gerard Groenevelds boek *Kriegsberichter* is het standaardwerk over de Nederlandse oorlogsverslaggevers, waaronder Cees van der Heyden, Jan Rudolf Hommes, Henri van Hoof, George Kettmann Jr., Bob van Norden, Cor Samwel, Willem Sassen, Anton Schuller tot Peursum, Wim

Al waren er regelmatig artikelen, foto's en tekeningen gemaakt door PK'ers te vinden in de genazificeerde pers en waren er driemaal per week op de Nederlandse Omroep PK-Berichten onder de naam 'Neerlands stem aan het Oostfront' (in 1943 werd het woord 'Oost' weggelaten) te horen, de Nederlandse PK'ers voelden dat er te weinig aandacht in de Nederlandse media was voor hun berichten.³⁸ 'Een beetje reclame kunnen we n.l. best gebruiken, want het opnemen onzer geesteskinderen in de Nederlandsche pers kan nog heel wat vlotter gaan', schreef Vergragt aan het Verbond van Nederlandsche Journalisten.³⁹

De verslagen waren bedoeld als 'sfeer-tekeningen', zonder precieze locaties zoals de censuur dat eiste. Russen – steevast bolsjewieken genoemd – werden als 'machine-slaven' zonder ziel en als deserteurs afgeschilderd, terwijl de Duitse en Nederlandse soldaten heroïsche daden verrichtten waarin 'onverschrokkenheid en kameraadschap' centraal stonden.⁴⁰ Maar in het echt was het niet glamoureu. Honderden PK'ers raakten gewond of sneuvelden aan het front en er was ook vaak verveling. Zo zei PK-geluidstechnicus Boy Schreuder in audiobrieven verstuurd aan zijn vrouw in Nederland dat het 'hier een grote rotzooi [is], luizen...verschrikkelijk...wel een beetje saai'.⁴¹

Vergragt, en vele anderen die zich aansloten bij de PK, verrijkt met talloze voorbeelden van hun verslagen.

38 Groeneveld, *Kriegsberichter*, 128, 161.

39 Ibidem, 129.

40 Ibidem, 132-139.

41 'PK-geluidstechnicus Boy Schreuder in gesproken brief aan zijn vrouw Mien', Privé opname, 8 juni 1943. Audio, <https://mediasuite.clariah.nl/tool/resource-viewer?id=2101608150133988131&cid=daan-catalogue-aggr&st=%22boy%20schreuder%22>; PK-geluidstechnicus Boy Schreuder in gesproken brief vanaf het Oostfront, Privé opname, 16 augustus 1943. Audio. <https://mediasuite.clariah.nl/tool/resource-viewer?id=2101608150133986931&cid=daan-catalogue-aggr&st=%22boy%20schreuder%22>

Robert Kiek interviewt Duitse gevangenen in Normandië.

Beeldbank WO2, nummer 8714, collectie NIOD

De illegale pers in Nederland vernam het nieuws over de verschillende frontlinies veelal via de BBC en Radio Oranje. Alleen journalisten die werkten voor in Londen gevestigde nieuwsorganisaties konden zelf aan frontlinieverlaggeving doen, maar wat betreft Nederlandse journalisten was er voor de zomer van 1944 weinig sprake van frontlinierapportages. Correspondent Robert Kiek, die voor de Tweede Wereldoorlog redacteur bij het *Algemeen Handelsblad* was geweest, verzorgde in 1941 wel al reportages vanuit Engeland voor Radio Oranje onder andere over Nederlandse vissers in Fleetwood en het Marine Opleidingskamp 'Willemsoord'. Over dat laatste maakte Kiek een opbeurende reportage, waarin hij inging op de

training die gevolgd werd, de samenwerking met de Engelsen en de 'avonturen' die de Nederlandse 'adelborsten' hadden meege maakt op Nederlandse oorlogsschepen die konvooien moesten beschermen. De 'korte radio reis' eindigde met de boodschap van de Nederlandse adelborsten dat ze niet zouden 'rusten voor Nederland weer vrij is!'⁴² Behalve Robert Kiek waren ook mede ANEP/

42 'Reportage door Robert Kiek vanuit Marine-Opleidingskamp Willemsoord', Radio Oranje, 21 augustus 1941. Audio. <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?search=%22robert+kiek%22&title=Special:MediaSearch&go=Go&type=audio> (vrij toegankelijk; de versies in Clariah Mediasuite zijn niet openbaar). Er zijn in Clariah 34 audio resultaten voor de zoekterm 'Robert Kiek', waarvan twee in 1941, de rest uit 1944. Veel zijn van te slechte geluidskwaliteit om goed te beluisteren.

Aneta-correspondenten Ton van Beers en Arnold Vas Dias te horen op Radio Oranje.⁴³ Transcripten wijzen uit dat de omroep ook verslagen van dienende militairen uitzond en niet alleen van correspondenten. Zo sprak bijvoorbeeld op 4 september 1941 Lieutenant ter Zee Molenburgh over 'Engelse Vliegers boven Nederland' en op 22 september 1941 was kapitein H.J. Kruls te horen over de militaire situatie in Oekraïne. De Radio Oranje-uitzendingen van het najaar van 1944 bevatten ook vaak de vertaalde reportages van Engelse oorlogscorrespondenten, onder andere Alan Moorhead, Paul Holt en Alan Wood van de *Daily Express*, Alexander Clifford van de *Daily Mail* en Frank Gillard van de BBC.⁴⁴ Een nieuwe fase brak aan voor de Nederlandse frontlinieverslaggeving op 4 augustus 1944, toen Robert Kiek mee mocht naar Frankrijk waar hij meetrok met de Prinses Irenebrigade richting Nederland.⁴⁵

Dolle Dinsdag en de geallieerde opmars

Veel Nederlanders snakten naar bevrijding en naarmate de geallieerden na D-day door

43 Andere antinazistische journalisten die ofwel een gevestigde naam hadden of die in de oorlog zouden opdoen zijn o.a. Henk van den Broek (zie noot 11), Lou de Jong (werkte bij *De Groene Amsterdammer*), Meyer Sluysen (werkte bij *Het Volk*), Cornelis Spoelstra beter bekend onder zijn pseudoniem A. den Doolaard, Marcus van Blankenstein (werkzaam bij de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* tot 1936 waar hij vanwege zijn kritiek op nazi Duitsland werd ontslagen, daarna werkzaam voor *Utrechts Nieuwsblad* en na vlucht naar London hoofdredacteur van het weekblad *Vrij Nederland*. Zie: Elisabeth van Blankenstein, *Dr. M. van Blankenstein. Een Nederlands dagblad diplomaat 1880-1964* (Den Haag 1999), Sjoerd de Vrij (onder pseudoniem Peter Vrijman bij Radio Herrijzend Nederland) en Arie Kleijwegt (*Schiedamsche Courant*, Radio Herrijzend Nederland).

44 NIOD bibliotheek, PER 206, juli-september en oktober-december 1944.

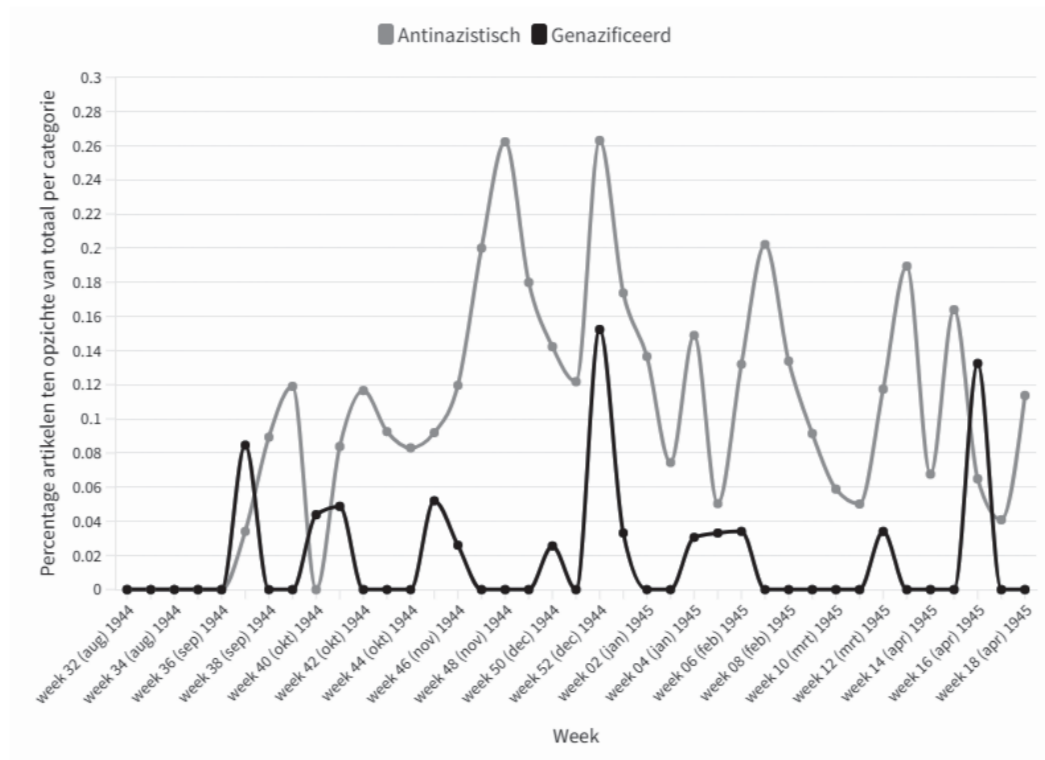
45 In juni 1944 was Kiek al meegegaan met Britse bommenwerpers die missies over het Kanaal vlogen. Zie zijn dagboek *Pijlen van den Leeuw*.

Frankrijk en België oprukten, ontstond de hoop en het wensdenken dat Nederland ook snel aan de beurt zou zijn. Toen ook Brussel en Antwerpen, respectievelijk op 3 en 4 september 1944, in handen van de geallieerden kwamen, leek het alsof de antinazistische zijde alle voorzichtigheid overboord gooide. Op maandagavond 4 september kondigde de BBC aan dat Britse troepen bij Breda waren. Het nieuws werd herhaald op Radio Oranje door minister-president Gerbrandy: 'Nu de Geallieerde legers, in hun onweerstaanbaren opmars, de Nederlandse grens overschreden hebben – wil ik, uit naam van U allen, onzen bondgenooten een hartelijk welkom toeroepen op onze vaderlandschen bodem'.⁴⁶ De volgende dag werd het bericht herhaald en de middaguitzending van Radio Oranje begon met 'Volgens de officieele berichten hebben Britsche troepen Breda bereikt. Volgens niet-officieele berichten zijn zij inderdaad reeds veel verder in Nederland doorgedrongen'.⁴⁷ Mensen gingen euforisch de straten op en duizenden NSB'ers vluchtten in paniek uit Nederland. Maar de officiële, noch de onofficiële berichten waren juist; de geallieerden ondervonden nog sterke weerstand van de Duitsers bij het Albertkanaal in België en waren nog dagen van de Nederlandse grens verwijderd. De verwarring duurde voort in de avonduitzending van woensdag 6 september, waarin twee tegenstrijdige berichten aangehaald werden: enerzijds een reportage van Robert Kiek, die vanuit Brussel had geseind dat Nederlandse troepen nog onderweg waren naar Nederland, anderzijds een regeringsmededeling over een 'bijzonder staat van beleg voor de bevrijde Nederlandsche gebieden'.⁴⁸

46 NIOD bibliotheek, PER 206. 'Het uur der bevrijding heeft geslagen!', transcript Radio Oranje, avond 4 september 1944.

47 NIOD bibliotheek, PER 206. 'Nieuws-Samenvatting', transcript Radio Oranje, middag 5 september 1944.

48 Ibidem, avond 6 september 1944.

Figuur 3: 'Dolle dinsdag' (en 'dollen dinsdag').

CLARIAH Media Suite

De genazificeerde krant *Het Volk* greep de misser van de BBC, Radio Oranje en de ministers aan om lezers ervan te overtuigen dat de 'emigrantenregering' in Londen niet te vertrouwen was en het *Nationale Dagblad* en *Twentsch Nieuwsblad* spraken tegen dat NSB'ers waren gevlucht.⁴⁹ Maar verschillende genazificeerde publicaties keerden zich steeds duidelijker tegen de groep NSB'ers die de benen hadden genomen: ze noemden hen laf en beschuldigden hen ervan geen echte nationaalsocialisten te zijn. De term 'labbekakken' werd veelvuldig aangehaald in zowel genazificeerde als antinazistische publicaties om de andere kant (inclusief 'niet

49 'Verwachting en Werkelijkheid', *Het Volk* (9 september 1944); 'Vluchten wij?', *Nationale Dagblad* (8 september 1944); 'Vluchtgeruchten', *Twentsch Nieuwsblad* (9 september 1944).

echte' NSB'ers) belachelijk te maken en lezers eraan te herinneren dat de strijd nog niet gestreden was.⁵⁰ Willem W. Waterman van het satirische nazipropagandablade *De Gil* bedacht de term 'Dolle Dinsdag' voor de dag waarop zoveel NSB'ers halsoverkop gevlucht waren.⁵¹ In het NSB-blade *De Zwarte Soldaat* omschreef George de Vries de gevluchte NSB'ers als 'draaitollen' die de echte NSB kon missen in hun strijd. Hij was de geallieerden hartelijk dankbaar, zei hij, dat ze de NSB nu

50 Vergelijk bijvoorbeeld 'Crisis door het falen van verantwoordelijkheid', *Algemeen Handelsblad* (8 september 1944) met 'Wat niet in de krant stond', *De Nieuwsbode: orgaan van de vrije pers* (9 september 1944 en de naam van een 'patriot' die een gift had gedaan aan het illegale blaadje *De Patriot* (13 september 1944).

51 'Generale repetitie. Dure les van Dollen Dinsdag', *De Gil* (15 september 1944).

verlost hadden van ‘dergelijke lieden’. ‘De Beweging had een “Dollen Dinsdag” nodig, om geheel natuurlijk te worden uitgebezemd.’⁵²

Beide kampen, maar met name de antinazistische media, zouden gedurende de rest van de oorlog nog vaak refereren aan de term Dolle (of Dollen) Dinsdag (zie figuur 3).⁵³ Analyse van de berichten laat zien dat er interactie was tussen de anti-nazi's en de genazificeerden. Zo hekelde de gelijkgeschakelde *Haagsche Courant* van 6 september 1944 de weggelopen NSB'ers: ‘Een dergelijke angstpsychose hadden wij zeker niet verwacht van mensen, die verklaard hebben, zelfs voor hun ideaal te willen sterven.’⁵⁴ Ook nam de gelijkgeschakelde krant nogal huichelachtig stelling tegen ‘nationaalsocialistische journalisten’ die hun post hadden verlaten: ‘Zij, die telkens weer het heengaan van de Koningin en de toenmalige regering in de Meidagen van 1940 hekelden, hebben, – terwijl er thans geen direct gevaar dreigde –, hetzelfde gedaan.’⁵⁵ Het illegale *Slaet op den Trommele!* reageerde een paar weken later honend op de uitspraken van de hoofdredacteur van de *Haagsche Courant*: ‘[C]ritiek op NSB-ers, al zijn ze dan gevlucht, daar behoort voor een krantenman, die 4 jaar lang alle gedicteerde Duitse regels met veel zorgvuldigheid in zijn krant heeft gezet, veel moed toe.’⁵⁶

Het illegale blaadje *Paraat* sprak vol sarcasme over het vluchten van de leider van de gelijkgeschakelde vakcentrale, de NSB'er Hendrik Jan Woudenberg, die in *Arbeid*, een

publicatie van het Nederlands Arbeidsfront (NAF), een paar dagen voor Dolle Dinsdag had gewezen op de ‘juiste koers varen’:

“Neptunus op het Droge” [...] De Arbeidsfrontleider met zijn hoge officieren vloten van het schip...Dat er desondanks onder de achtergebleven bemanning waren, die van labbekakkerij spraken, is te wijten aan onvoldoende begrip voor het leidersbeginsel. Toen achteraf bleek, dat de “koershouders” op Dolle Dinsdag nog geen openlijke kentekenen van zenuwachtigheid hadden mogen doen blijken, kwam de kapitein van het figuurlijke Naf-schip weer tevoorschijn.⁵⁷

Behalve om te wijzen op huichelarij, gebruikte de illegale pers Dolle Dinsdag ook om de bevolking te waarschuwen op hun hoede te zijn voor Duitse repressie. *Het Parool* schreef bijvoorbeeld in november: ‘Nog steeds wordt er veel te veel gepraat [...] de dolle Dinsdag heeft vele hoofden en monden op hol gebracht, doch beseft dat het nog steeds uitzonderingstoestand is [...] De S.D. loert; juist nu de toestand langer duurt dan wij allemaal verwacht hadden.’⁵⁸

De geallieerden passeerden uiteindelijk de Nederlandse grens op 11 september, na wat Kiek beschreef als een ‘verrassende en briljante manoeuvre’ van de Britse troepen.⁵⁹ Een paar dagen later werd Maastricht als eerste stad in Nederland bevrijd. ‘Begon van Alkmaar de victorie, van Maastricht begint de bevrijding,’ startte het radioverslag van Kiek, de eerste oorlogscorrespondent die de stad bereikte. Een lange reportage volgde

52 ‘Zoals de wind waait, waait mijn jasje’, *De Zwarte Soldaat* (8 november 1944).

53 Aantallen hits in Clariah voor antinazistisch 316 en voor genazificeerde 25. De resultaten die in de figuur worden weergegeven van voor september zijn omdat ze in Delpher de verkeerde datum zijn toegewezen.

54 ‘Geruchten’, *Haagsche Courant* (6 september 1944).

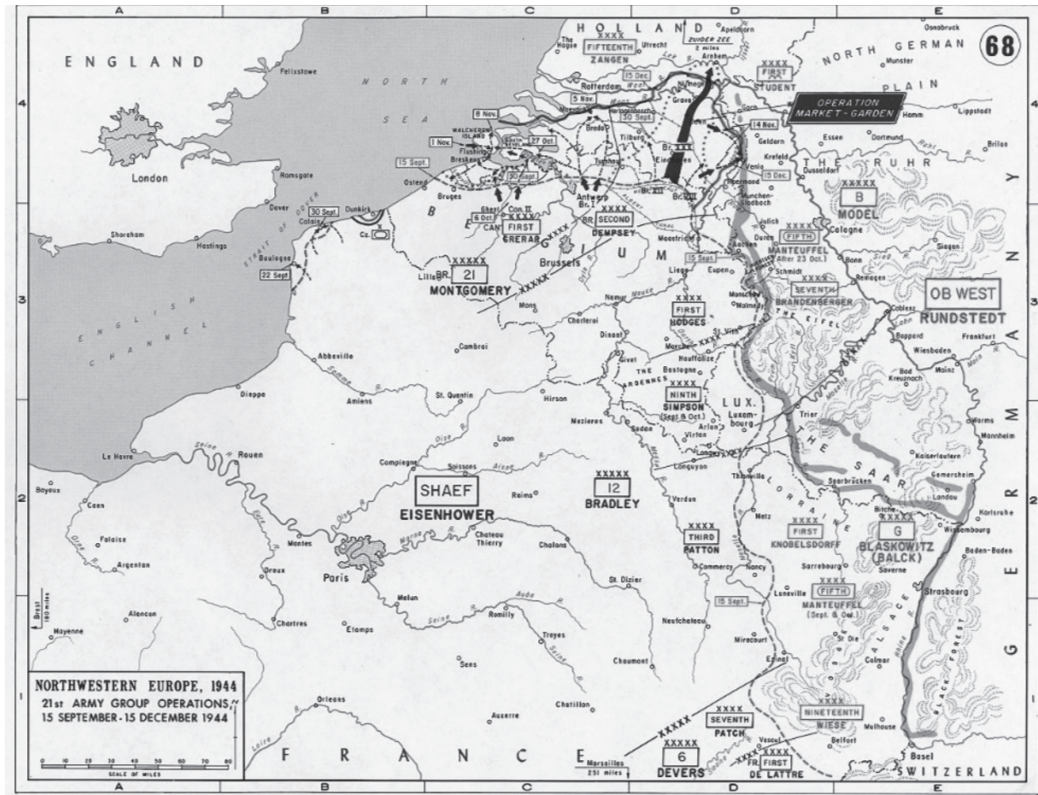
55 ‘Op Hun Post’, *Haagsche Courant* (7 september 1944).

56 ‘Mussert als Humorist’, *Slaet op den Trommele!* (16 oktober 1944).

57 ‘Neptunus op het Droge’, *Paraat* (28 september 1944).

58 ‘Speciaal bulletin 28’, *Het Parool* (28 november 1944).

59 NIOD bibliotheek, PER 206. ‘De Geallieerden overschrijden de Nederlandsche grens’, transcript Radio Oranje, avond 11 september 1944.

Frontlines in West-Europa najaar 1944.

Wikimedia Commons, door The History Department of the United States Military Academy

over de stad als ‘een Oranje-zee’, de mensen die hij op straat de hand had geschud en de NSB'ers achter de tralies van het gemeentehuis van Eysden. Kiek was lyrisch: ‘het was om nooit te vergeten. De eerste stad, waar Nederlanders weer konden zeggen wat zij dachten. Het eerste stukje Nederland, dat opnieuw zich geworden was.’⁶⁰ In zijn boek *Pijlen van den Leeuw* drukte hij de reportage vanuit Maastricht nogmaals af, zei hij, omdat er ‘lieden waren die (hoewel zij er natuurlijk niet bij waren) de juistheid ervan probeerden

te weerleggen.’⁶¹ Want al werden zijn reportages veelvuldig gebruikt in de illegale bladen, hij kreeg ook kritiek. Het genazificeerde *Twentsch Nieuwsblad* vroeg zich af of de ‘Joodsche heer Kiek’ de Maastrichtenaren, die ‘zogenaamd bevrijd’ waren, ‘eerlijker, Nederlandscher en katholieker voorlicht[te] dan de nobele Hugo van der Broeck in zijn populair – thans opgeheven – Limburger Koerier dat deed.’⁶² De illegale krant *De Waarheid* vond de reportages van Kiek ‘koninginnedag in het groot’, ‘reactionair en stompzinnig’.⁶³

60 Kiek, *Pijlen van den Leeuw*, 119. Zie ook NIOD bibliotheek, PER 206. ‘De eerste Nederlandsche stad door de Geallieerden Bevrijd’, transcript Radio Oranje, avond 15 september 1944. Kiek nam zijn reportage op in Brussel bij terugkeer vanuit Maastricht.

61 Ibidem.

62 ‘Geen feest’, *Twentsch Nieuwsblad* (20 september 1944).

63 ‘Een slechte grap’, *De Waarheid* (18.10.1944) en ‘Robert Kiek exit’, *De Waarheid* (23 november 1944); *De Waarheid*

Hoewel het nieuws van de bevrijding van Nederland op 5 september voorbarig was gebleken, bleef Robert Kiek optimistisch en probeerde hij ook de nazi-propaganda over de sterkte van de Siegfriedlinie (ofwel de Westwall) te ontcrachten: De linie is ‘in werkelijkheid heel wat minder sterk dan het propaganda ministerie publiek wil doen geloven’, opperde hij vanuit Brussel.⁶⁴ Maar hij concludeerde ook dat er in Nederland nog wel hard gevochten zou worden bij de grote rivieren. Zijn voorspelling bleek raak toen de geallieerden vastliepen bij de Rijn bij Arnhem.

De geallieerde opmars stopt: Slag om Arnhem

Volgens veldmaarschalk Montgomery waren de Duitsers zo verzwakt dat de geallieerden nog voor Kerstmis 1944 de oorlog konden winnen.⁶⁵ Hij kreeg toestemming van opperbevelhebber Eisenhower voor een gedurfd

was opgelucht toen ze hoorden dat Kiek ontslagen was door Radio Oranje in november. De zender was er niet van gediend dat Kiek in een reportage uit bevrijd gebied in Brabant had gebeld met verzetsmensen in bezet gebied al hadden andere correspondenten vanuit andere plekken hetzelfde gedaan en had de militaire censor toestemming gegeven voor Kieks verhaal. Kiek hekelde instanties met een machtspositie in bevrijd Nederland die ‘de kans schoon [zagen] om een ‘potentieel tegenstander’ ...den hals om te draaien’ en concludeerde dat door hem terug te sturen naar Londen, soms ‘de onwaarste en onaangenaamste dingen over Nederland’ gezegd werden in buitenlandse publicaties door correspondenten die minder snaptten over het land: Kiek, *Pijlen van den Leeuw*, 128-130.

64 ‘Reportage over gevechten bij Beringen en Brussel’, Radio Oranje, 10 september 1944. Audiofragment 5:06-5:30. <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?search=%22Robert+Kiek%22&title=Special:MediaSearch&go=Go&type=audio>

65 Anne Doedens en Liek Mulder, *1944-1945 Nederlandse Bevrijdingsoorlog. De rafelranden van een grimmige strijd* (Zutphen 2020) 49.

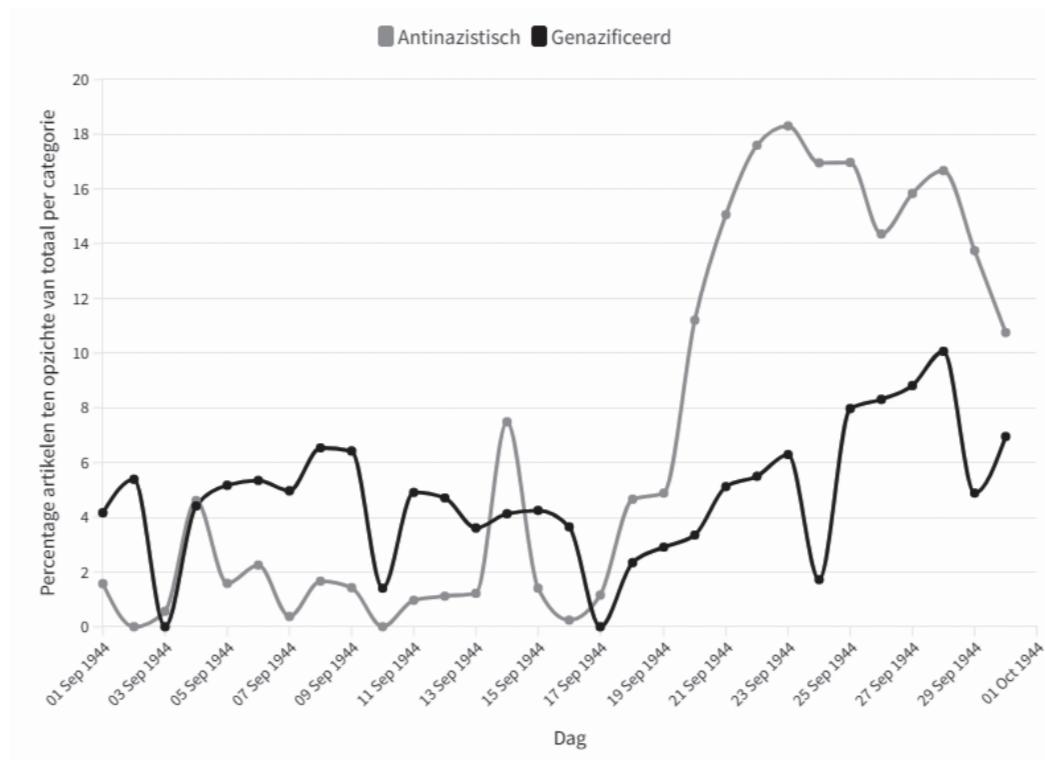
plan om bruggen over Brabantse kanalen en de rivieren de Maas, de Waal en Neder-Rijn bij Arnhem te veroveren met behulp van Amerikaanse, Britse en Poolse luchtlandings-troepen, waarna Britse grondtroepen zouden doorstoten naar Duitsland. Het resultaat van *Operation Market Garden* die plaatsvond van 17 tot 25 september is bekend: het was een ongekend fiasco; de Duitsers hielden stand bij de brug bij Arnhem en de geallieerden moesten zich terugtrekken. 11.000 geallieerde troepen werden verwond, gedood of gevangengenomen en zo’n 2000 à 3000 Duitse militairen sneuvelden. Arnhem was verwoest en de bevolking werd door de Duitsers opgedragen om de stad te ontruimen, waarna de huizen door Duitse commando’s grotendeels leeggeplunderd werden.⁶⁶

De geallieerden hadden het plan voor *Market Garden* doorgezet ondanks waarschuwingen van Nederlandse verzetsgroepen dat goed uitgeruste SS-eenheden zich bij Arnhem bevonden.⁶⁷ Bovendien was de tijdsplanning te krap en hadden de geallieerden grote problemen met de aanvoer van brandstof en ammunitie, omdat dat nog allemaal via de havens in Normandië moest komen. Door op *Market Garden* in te zetten in plaats van eerst de toegang tot de haven van Antwerpen via de Westerschelde vrij te maken, zoals de Britse marine en het Canadese leger Eisenhower dringend hadden geadviseerd, bleven de troepen in Zeeland en Brabant verstoken van brandstof en stakte hun voortgang.⁶⁸ Volgens Richard Collier waren er 150 Britse en Amerikaanse oorlogscorrespondenten, ‘warcos’ genaamd in het Engels, gestationeerd bij de Ninth US Army divisie in Maastricht in 1944, die

66 Doedens en Mulder, *1944-45 Nederlandse Bevrijdingsoorlog*, 58.

67 Groeneveld, *Kriegsberichter*, 283.

68 Doedens en Mulder, *1944-45 Nederlandse Bevrijdingsoorlog*, 20-21.

Figuur 4: 'Arnhem'.

CLARIAH Media Suite

berichten schreven voor '278 miljoen lezers op zes continenten, als scriptschrijvers van een langdurende soap'.⁶⁹ Bij Arnhem waren er maar vijf Britse 'warcos', die ieder een honderdtal woorden per dag opmaakten en vanwege de 'strikte censuur, een onkritische *cheerleader spirit* van de legerleiding en haperende communicatie' niet veel konden zeggen over de dramatische gevechtstoestanden.⁷⁰ De successen werden aangedikt en tegenslagen geminimaliseerd om het moraal van de bevolking thuis op peil te houden.⁷¹ In sommige gevallen deed zich *'Magic Carpeting'* voor, waarbij verslaggevers die ver van het front comfortabel in een hotel

te Brussel vertoefden zogenaamd reportages vanuit Arnhem verstuurden; een duidelijk staaltje desinformatie.⁷²

De gevechten bij Arnhem kregen veel aandacht in de Nederlandse pers. Ook reageerden de genazificeerde en antinazistische zijde op elkaar. CLARIAH geeft 1491 resultaten voor de genazificeerde kranten op de zoekterm 'Arnhem' in de maand september en 942 in de antinazistische kranten (zie figuur 4, waaruit ook blijkt dat, afgezet tegen het totale corpus voor genazificeerde en antinazistische pers, er verhoudingsgewijs na 18 september meer antinazistische artikelen met deze zoekterm werden gevonden).⁷³ In oktober zijn er nog

69 Richard Collier, *The Warcos. The War Correspondents of World War II* (Londen 1978) 178.

70 Collier, *The Warcos*, 179.

71 Knightley, *First Casualty*, 354.

72 Collier, *The Warcos*, 180.

73 Vanaf september 1944 wordt niet alleen het oorlogsgebeuren in frontlijn Nederland rommelig, maar veranderen kranten in bevrijd gebied in de praktijk

eens in totaal 1793 zoekresultaten voor 'Arnhem' (waaronder een groot aantal mededelingen over evacués die gezocht worden).

Tijdens operatie *Market Garden* lijkt er in verschillende antinazistische kranten sprake te zijn van een overschatting van het succes van de geallieerden. *De Wegwijzer* maakte op 24 september bijvoorbeeld wel melding van verbitterde gevechten tegen de Duitsers bij Elst, maar gaf de indruk dat de geallieerden nog konden winnen bij Arnhem. *Trouw Luisterpost* van die dag sprak over 'een kleine verbetering in de positie van de lucht-troepen'. En zelfs al was de strijd gestreden op 25 september, nog berichtte *Het Parool: Nieuwsbulletin* van 26 september: 'In den verbitterden strijd bij Arnhem is een gunstige wending gekomen.'⁷⁴ De genazificeerde kranten schetsten een realistischer beeld van de gevechten. Dat is niet verwonderlijk aangezien het in een oorlog makkelijker is om te berichten over winst dan over verliezen. De genazificeerde pers koos ervoor om de problemen van de geallieerden aan te dikken met woorden als 'wanhopig' en een 'echech'.⁷⁵ Vijf genazificeerde dagbladen plaatsten een bericht van het persbureau DNB dat citeerde uit een commentaar van de Amerikaanse radioverslaggever Edward Murrow, waarin hij het publiek in New York voorhield dat Arnhem voor de geallieerden 'strategisch en psychologisch het "Stalingrad van het Westen"

ook van 'genazificeerd' naar 'antinazistisch' maar de categorisatie in CLARIAH voor de titels verandert niet mee.

74 'Geallieerde versterkingen bij Arnhem geland', *De Wegwijzer* (24 september 1944); 'Bericht Ned. 23.45 uur 24 Sept. 1944', *Trouw Luisterpost* (24 september 1944); 'De Strijd in Nederland', *Het Parool: Nieuwsbulletin* (26 september 1944).

75 'Wanhopige positie der Britsche landingsdivisie in het gebied van Arnhem', *Nieuwsblad van Friesland: Hepkema's courant* (25 september 1944); 'Slag in Midden-Nederland neemt in omvang toe', *Residentiebode* (23 september 1944).

was. Interessant is dat ze hiermee de Duitse nederlaag bij Stalingrad in herinnering riepen wat, alhoewel mogelijkwerwijs pijnlijk, hier juist lijkt te getuigen van een 'revanche'-moment.⁷⁶

Onno Sinke betoogt dat Radio Oranje moest schipperen tussen overspannen verwachtingen scheppen over de bevrijding van Nederland, met mogelijke teleurstellingen tot gevolg, en het doorgeven van slecht nieuws, wat het moreel van de bevolking te veel zou ondermijnen. Hij denkt verder dat het de objectiviteit van Radio Oranje 'ten goede [kwam] dat [de zender] in zijn berichtgeving over de gevechten [...] een voorbehoud inbouwde door te zeggen dat de Duitsers volgens de "jongste" berichten weer van de hoofdweg waren verjaagd of de woorden "tenminste gisteren" toe te voegen.'⁷⁷ Maar toch ging het helemaal fout wat Arnhem en Oosterbeek betrof. Op woensdagavond 27 september gaf Loe de Jong in zijn toespraak toe dat de zender het mis had gehad: 'Begin vorige week zal het wel haast een ieder in ons vaderland geschenen hebben alsof de bevrijding een zaak was van weinig dagen. Onze verwachtingen waren te hoog gespannen.'⁷⁸ *Het Nationale Dagblad* reageerde er twee dagen later op met een artikel waarin handig gebruik werd gemaakt van de fouten van Radio Oranje om de radiozender te beschuldigen van liegen:

"De verwachtingen waren te hoog gespannen", weeklaagt men aan gene zijde van het Kanaal. Blijkbaar zijn de

76 'Arnhem staat in brand', *Algemeen Handelsblad* (25 september 1944). 'Stalingrad of the West' werd ook later gebruikt om de slag om Ortona in Italië in 1943 aan te duiden (APnews.com, 28.12.1998) en de slag om Monte Cassino in 1944 (expressandstar.com, 12.5.2019).

77 Onno Sinke, *Verzet vanuit de verte. De behoedzame koers van Radio Oranje* (Amsterdam 2009) 231.

78 NIOD bibliotheek, PER 206. 'De strijd bij Arnhem en Oosterbeek is volstreden', transcript Radio Oranje, avond 27 september 1944.

heeren glad vergeten, dat zij het zelf waren, die de spanning der verwachtingen ten top dreven, toen zij in hun dolle overwinningsroes de meest fantastische leugenberichten de wereld inzonden en niet ophielden te verzekeren, dat de bevrijding op een paar gewerschoten na een feit was. En nu komen de heeren ons eventjes vertellen, dat de verwachtingen te hoog gespannen waren. Net alsof wij in Nederland Radio-Oranje meegedeeld hebben dat “de bevrijding nu werkelijk nabij” was!⁷⁹

Alhoewel een foute analyse van een situatie niet gelijk staat aan leugens verkondigen, is het wel duidelijk dat Radio Oranje verre van objectief was geweest in zijn berichtgeving over Arnhem, al dan niet ingegeven door patriotisme en wensdenken.

De genazificeerde pers besteedde ook aandacht aan de gevolgen van de strijd voor de Arnhemse bevolking, die volgens hen op een ‘wilde vlucht’ sloeg.⁸⁰ Het benadrukken van het lot van ‘arme’ burgers als gevolg van ‘zogenaamde bevrijdingsacties’ van de geallieerden was een tactiek die de PK al sinds de strijd in Normandië na D-day succesvol had toegepast.⁸¹ PK-*Kriegsberichter* Han Reinsberg maakte foto's van de vernielingen van de stad en schreef samen met collega Huib Klompé artikelen die onder meer in *De Telegraaf* werden gepubliceerd in oktober. In melodramatische stijl beschreven zij ‘het leed van Arnhem’ dat zij zagen voltrekken:

De bevolking van Arnhem heeft den zwaarsten gang volbracht, dien een bevolking slechts kan brengen, zij heeft

afscheid genomen van alles wat haar lief was...zij heeft afscheid genomen van huis en haard en bevolkt nu in eindeloze kolonnen de wegen, die naar het Noorden leiden. Een oneindige beklemming maakt zich van ons meester als wij dezen droeven stoet gadeslaan. In de verte dreunt en davert de machtige stem van het front...Kilometer na kilometer wordt de tegenstander langzaam maar zeker teruggedrukt en de bevolking van Arnhem betaalt den tol – den vreeselijken tol der bevrijding... Hartverscheurende toonelen spelen zich hier en daar af. Huilende kinderen zoeken hun ouders; radelooze ouders zoeken hun kinderen.⁸²

In *De Courant: Het nieuws van den Dag* van een week eerder merkten Reinsberg en Klompé op dat hun beklemming kwam omdat zij toch ook juist zelf Nederlandse soldaten waren, waarmee ze leken te willen aangeven dat ze zich daardoor het leed van andere Nederlanders wel degelijk aantrokken.⁸³ In hetzelfde verslag toonden ze hun waardering voor de vechtlust en houding van de Britse troepen door hen de kwalificaties ‘taai’, ‘hardnekkig’ en ‘goedgeschoold’ toe te kennen.⁸⁴ De erkenning van de moed van de individuele geallieerde soldaten, in contrast met de beschimpingen van de geallieerde regeringen, kwam vaker voor in de genazificeerde pers. Dit kan men verklaren vanuit de gedachte dat als men de vijand als taai en goed getraind kan afschilderen, een overwinning op hen daardoor vele

82 ‘Het leed van Arnhem. Een zware gang’, *De Telegraaf* (14 oktober 1944).

83 ‘Het lijden der Nederlandse bevolking’, *De Courant: Het nieuws van den Dag* (7 oktober 1944).

84 Idem; Ook de antinazistische kranten roemden de Engelse soldaten, zo sprak *Trouw* van 25 september 1944 van de “heldenmoed der strijdende Engelschen”.

79 ‘Radio-Oranje aan den klaagmuur’, *Nationale Dagblad: voor het Nederlandse volk* (29 september 1944).

80 ‘In het brandende Arnhem’, *Nationale Dagblad: voor het Nederlandse volk* (25 september 1944).

81 Groeneveld, *Kriegsberichter*, 286.

malen bewonderenswaardiger is. Ook past het prijzen van heldhaftige soldaten bij de nazi-ideologie van het verheerlijken van militaire macht.⁸⁵

Voormalig PK-*Kriegsberichter* Willem Sassen, op dat moment hoofdredacteur van *De Courant: Het nieuws van den Dag*, schreef in een commentaar dat Nederlanders die aan de zijde van de Engelsen vchten ook gedreven werden door liefde voor hun vaderland. NSB'ers die vluchtten en Nederlanders die een spoorwegstaking ondersteunden waren daarentegen 'dwazen'. In een soortgelijk frame als dat gebruikt door de genazificeerde pers rond de Slag om de Grebbeberg vier jaar eerder, opperde Sassen nu dat het belangrijk was dat beide kanten die voor hun land streden samen gingen werken ter wille van de toekomst van Nederland: '[I]n den geest reiken de Oost- en Westfrontstrijders de hand aan de Nederlandsche soldaten in Engeland. Dat is het symbool voor het Nederland van morgen, dat inderdaad zijn gezicht moet krijgen door de koenste uit deze beide groepen.'⁸⁶ Het antinazistische blaadje *De Schildwacht* greep het commentaar van Sassen en soortgelijke opvattingen in andere kranten aan om lezers erop te wijzen niet voor deze nieuwe nazipropagandatechnieken van SS-redacteuren te vallen:

Deze SS-menschen...redeneeren: De NSB heeft afgedaan, wat niet te ontkennen is; er moet, als Duitschland gewonnen of verloren heeft – (deze realisten rekenen volkomen met een Duitse nederlaag

85 Julius Yourman, 'Propaganda Techniques Within Nazi Germany', *The Journal of Educational Sociology* 13.3 (1939) 148-63. Ook het verheerlijken van de gevallen soldaat was onderdeel van de cultus van het fascisme, zie bijvoorbeeld Mark Neocleous, 'Long live death! Fascism, resurrection, immortality', *Journal of Political Ideologies* 10.1 (2005) 31-49.

86 'Wij en de dwazen', *De Courant: Het nieuws van den Dag* (7 oktober 1944).

in den strijd) – in Nederland een nieuwe eenheid komen, waarbij voor- en tegenstanders van het nationaal-socialisme broederlyk moeten samenwerken, want onder beide groepen vindt men flinke kerels....[Dat] moet natuurlijk gebeuren onder leiding van de SS, maar dat zeggen ze er niet bij. Het is het zoet gefluit van den vogelaar.⁸⁷

Terwijl het voor de genazificeerde zijde dus klaarblijkelijk te verteren was dat Nederlandse soldaten tegen Duitsers vchten, was het voor de antinazi's onbespreekbaar dat echte Nederlanders aan Duitse zijde opereerden. Zo hekelede het blad *Op Wacht in Amsterdam* ook de aanstelling van *Kriegsberichters* Willem Sassen en Cees van der Heyden bij het Holdert-krantenconcern, die waren 'teruggekomen van het een of andere strijdtoneel, waar zij krachtens hun nationaliteit niets te maken hadden.'⁸⁸

De frontlijn liep vanaf november 1944 dwars door het land, gescheiden door de grote rivieren. Henk van den Broek probeerde op radiostation Herrijzend Nederland vanuit het bevrijde Zuiden de mensen boven de frontlijn duidelijk te maken dat aan hen werd gedacht: 'Er zijn geen twee Nederlanden, gescheiden door de frontlijn. Er is slechts een Nederland, ons aller vaderland, en wat door dat vaderland geleden wordt, dat lijden we allen mee.'⁸⁹ Lijden deed de Nederlandse bevolking zeker nog in de lange winter en voorjaarsmaanden, voordat het hele land was bevrijd. In veel dorpen en steden werd nog bitter gevochten en in het westen eiste ook de hongersnood vele levens, iets wat de

87 'Nieuwe tactiek. Wees op uw hoede!', *De Schildwacht* (23 oktober 1944).

88 "Licht" over Sassen', *Op Wacht in Amsterdam* (27 oktober 1944).

89 Radio Herrijzend Nederland, 22.4.1945, Radio Herrijzend Nederland collectie, Beeld en Geluid, Hilversum.

correspondent van *Herrijzend Nederland*, Sjoerd de Vrij, altijd zou blijven:

Op mijn Franschen collega en op al die andere buitenlandsche correspondenten hebben de stervende vrouwen en kinderen van Amsterdam en Rotterdam, die de bevrijding niet meer bewust beleefden, den grootsten indruk gemaakt. Deze welsprekende, zwijgende begroeting van de uitgeteerde lichamen, de onwaarschijnlijk grote ogen die ons met weemoed aanstaarden – ik geloof, dat ik het nooit meer zal kunnen vergeten.⁹⁰

Conclusie

Deze verkenning van de berichtgeving vanaf en over de frontlinies in de Nederlandse media tijdens de Tweede Wereldoorlog laat zien dat er weinig sprake was van onafhankelijkheid en onpartijdigheid. Dit is geheel in lijn met bestaande literatuur over de media in andere landen. De berichten van journalisten werden belemmerd door censuurpraktijken, haperende communicatiemiddelen en fysieke tegenslagen. Ook waren ze gekleurd door de behoefte de moraal van het eigen thuisfront niet te ondermijnen, de tegenstander in een slecht daglicht te plaatsen en de eigen gunstige resultaten te vieren. Nieuws over de oorlogsfronten bereikte de Nederlandse pers en radio via officiële communiqués of persbureaus (die op hun beurt de berichten veelal uit dezelfde bronnen verkregen) of via een beperkt aantal oorlogscorrespondenten die zelf aan het front waren, ofwel als toegestane waarnemer in dienst van een krant of radiostation,

ofwel als verslaggever-soldaat zoals bij de PK. Artikelen waren dikwijls ook gebaseerd op geruchten of overgenomen uit andere publicaties aan 'hun' kant. Een explorerende kwalitatieve analyse van berichten gevonden met de trefwoorden 'Grebbe', 'Dolle Dinsdag' en '(Slag om) Arnhem' in *CLARIAH Media Suite* laat zien dat er interactie was tussen de propagandanarratieven van beide kampen, waarbij journalisten de berichten van het andere kamp aangrepen om commentaar te leveren. Het resultaat was een constante stroom aan berichten.

De meeste berichtgeving in Nederlandse media over 'frontlinies' vond plaats in de periode dat Nederland zelf het strijdtoneel was. Uit de casestudy's naar Dolle Dinsdag en (de slag om) Arnhem blijkt dat er in het najaar van 1944 niet alleen een propagandastrijd tussen de genazificeerde en antinazistische zijde woedde, maar dat de genazificeerde zijde de gebeurtenissen ook gebruikte om kritiek uit te oefenen op diegenen in de NSB die ze zagen als niet dapper en trouw genoeg aan de nazi ideologie en om de 'echte Nederlander' op te roepen samen te gaan werken in het belang van het land. De antinazistische pers deed mee aan het belachelijk maken van de nationaalsocialisten die op 5 september in paniek waren geraakt. Zij namen de term Dolle Dinsdag over en refereerden ook meerdere malen aan die dag in de laatste oorlogsmaanden om te waarschuwen voor 'zoet gefluit' van de genazificeerde media.

In de pers blijkt er verder ook een strijd om *issue ownership* over de dappere Nederlandse soldaat, waarbij er vaak gerefereerd werd aan degenen die waren gesneuveld bij de Grebbeberg. Sommige Nederlanders die hadden gevochten tegen de Duitse invallers in mei 1940 dienden later bij de Duitsers (en ook bij de PK), anderen vochten mee met de geallieerden. Kortom, voormalige broeders in strijd nu tegenover elkaar. Beide zijden

⁹⁰ De Vrij, *Op de golflengte van Radio Herrijzend Nederland*, 86-87.

toonden hun bewondering voor deze Nederlandse krijgers, maar verzetskranten waren verontwaardigd dat de genazificeerde pers Nederlanders eerde. Toen de geallieerden soldaten oprukten in Nederland, prees de genazificeerde media ook meermaals de taaierheid van de westerse soldaten. Dit staat in schril contrast met de manier waarop, volgens Groeneveld, de nazi's de Russen als 'bolsjewieken' en deserteurs aanduiden. Daartegenover had de antinazistische kant niets anders dan minachting voor Duitse soldaten en met name voor Nederlanders die vochten aan Duitse zijde. Een ander terugkerend thema dat naar voren komt in dit onderzoek is het *framen* van de tegenstanders als cultuurbarbaren die het land wilden verwoesten en de gewone burger alleen maar leed (zouden) bezorgen.

Beide kanten wezen hun publiek wel vaker op de propagandatechnieken van

de tegenstander waarmee ze hen duidelijk wilden maken dat ze door de andere kant belazerd werden. Niet dat ze claimden dat zijzelf de waarheid in pacht hadden: het bejubelen van eigen successen, het kleiner maken van tegenslag en het afkeuren van 'barbaarse' acties van de vijand waren aan de orde van de dag. Van onafhankelijke, onpartijdige journalistiek was geen sprake, maar dat ligt in de aard van de oorlogsjournalistiek.

Over de auteur

Dr. Anya Luscombe is voormalig BBC-journalist. Ze is als universitair hoofddocent media verbonden aan de University College Roosevelt van de Universiteit Utrecht.
E-mail: a.luscombe@ucr.nl